

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

„egy betű a leányszív”, avagy (ön)olvasási stratégiák Mikszáth Kálmán
Az arany-kisasszony című novellájában

Férfimese

„Uraim” – szólal meg az elbeszélő rögtön *Az arany-kisasszony*¹ első szavában, így két-ségünk sem lehet afelől, kik lennének mondandója címzettjei. A kedélyes, ám olykor iróniától sem mentes bevezetés az ördögi várostól messzire repíti a befogadót, holott a földrajzi távolság akár elenyésző is lehet: itt egy új világ teremődik, a maga kusza szabályaival, elképesztő szokásaival és fonáságaival. E mesebeli helyszín mesebeli királykisasszonyai elevenednek meg a rideg hegygerinceken, felbukkan a címben ígért arany-kisasszony, Krisztina és barátnője, a szomszédos Bohuska. E szomszédságnak ugyan van egy kis szépséghibája: hiába laknak egymástól alig húzlépésnyire, otthonai-
kat mély szakadék választja el egymástól, melyet – tényleges híd hiányában – csak jó másfél órás, le- és felvezető sétával lehet áthidalni. A szemfüles olvasó természetesen rögtön allegóriát sejt: bizonyára nem véletlen, hogy ily csekély távolságot ilyen körülményesen lehet legyőzni, e szakadék így magának a novellának egyik szervezőelemévé is válhat.

Szakadékok

Szakadékok hegycsúcsok között is húzódnak, a csúcson lakó emberek között is, ám domborzati anomália sem szükségeltetik ahhoz, hogy ember és ember között átjárhatatlan legyen a távolság. A novella hősei mind létrehozzák a saját, híd nélküli hegycsúcsukat, megteremtik a maguk világát, saját meséjüket, elbeszélésüket. Olyan zárt rendszereket alkotnak, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy valóban *hősei* legyenek egy történetnek, s ne mellékszereplői: egymás mellett bontakozik ki legalább öt párhuzamos világ, saját szabályokkal, rendszerrel és nyelvvel.

Az elbeszélő viszont nem könnyen árulja el magát. A három idősebb férfi, Csemez, Csutkás és Luppán barátságát bemutatva éppen azon csodálkozik, hogy Csemez nem esett szerelembe a másik kettővel egyszerre, „mert hiszen egy lélek voltak ők három testben, aztán soha a világ eleje óta nem merült föl köztük semminemű vitás kérdés, vagy nézetkülönbség, kivéven a burnót élvezetében”. (9) A komoly filozófiai

¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Az arany-kisasszony* = UŐ, *A tót atyafiak: A jó palócok*, Bp., Diáktéka, é. n. A továbbiakban az oldalszámok e kiadásra vonatkoznak.

háttérrel kidolgozott burnótozási technikák és az őket követő narrátori vélemények valóban elbizonytalaníthatják az olvasót: a három férfi hasonlóságának hangsúlyozása ironikussá válik, különösen akkor, amikor belső tulajdonságaik után külső jegyeik is hasonulni kezdenek, igaz, ez egy parókának köszönhető. Az ironia alakzata bukkan fel akkor is, amikor a három férfi külsejének leírását ígérve Csutkás tavalyi útlevelének az adatait másolja be, Luppán leírása csupán arca alakjában tér el tőle, a harmadikat, Csemezt pedig nemes egyszerűséggel e kettő arányos vegyülékének tartja, így nem is vesztegeti rá a szót. Az elbeszélői naivitás álarca mögött egyre inkább távolságtartást, sőt határátlépést sejtethetünk: a narrátor oly módon tetszeleg a mindentudó elbeszélő szerepében, hogy információi nem hordozzák a bizonyosságot, ugyanakkor mégis különös pozíciót tölt be, hiszen az olvasót éppen e tudás felettébb szokatlan tálalásán keresztül fogja elbizonytalanítani. Az ironiát nem viszi a végletekig, jellemkomikum mögé rejt, s csak a mű végére válik teljessé az ironikus olvasat s az általa kínált értelmezési lehetőség.

Párhuzamos világok?

Miből is épül fel egy *bős* világa? Mi tekinthető párhuzamnak, esetleg azonosságnak vagy különbségnek? Az előbb már idézett, a három férfi külsejére vonatkozó leírás megtevesztheti a befogadót. Csemez Stevo gyengéje, mint a *Második fejezet* elején kiderül, az aranycsinálás volt, ami egy kémia professzortól akár még el is várható. Viszont e tevékenysége nem csupán szakmájában befolyásolja, hanem nyelvébe is belopja magát, „s minden fogalmat arannyal fejezett ki”. (15) „A májusi eső fölért neki egy mázsa arannyal”, „aranyat ér az esze és a szorgalma” (15) stb. A kifejezés észrevétlenül jelen van Csemez mindennapi életében, s már ő maga sem képes kontrollálni, hiszen emberi kapcsolatait is átszövi: számára két kártyacimborája „valóságos aranybánya” (15), Krisztinához „aranyos kívánságot” intéz (15), s lánya „elarányosítása”, azaz tulajdonképpen eltárgyiasítása akkor történik meg igazán, amikor őt magát azonosítja – valami furcsa ellipszis folytán – e legnemesebb röggel – méghozzá Csutkásnak köszönhetően, aki egy elmés megjegyzéssel képes belépni Csemez világába és narrációjába: „No, te ugyan elérted, ami után vágyakoztál: aranyat kerestél teljes életedben s íme, meg is van egy nagy darab igazi arany, a – Krisztinka”. (16) Csutkás, mint a metaforák embere, bátran használja e kifejezést, nem is sejtve, milyen lavinát indíthat el vele Csemez világában, ahol a konvertálás éppen az ellenkező irányba működik:

Csakugyan arany. . . színarany ez a leány! Hehehe! Az emberek bolondok, s aranynak nézik a sarat. A sarat, az embert. S denique, ha az egész világ téved, az egész világnak mégis igaza van; ha az egész világ aranynak tartja Krisztinát, bizonyára aranyból van ő a kis körme hegyétől kezdve egészen a sarkáig. (16)

Itt éppen a feltételezett szólamok röpké találkozásának lehetünk tanúi: Csemez ugyan megpróbálja megérteni Csutkás bókját (amit rögvest az egész világ tudásának feltételez), de ezt csak úgy tudja megtenni, ha saját, mondhatni, materialista, aranycsináló világába berántja: Krisztina mértékegységgé válik. Csutkás egy későbbi megjegyzése („Ez a te aranyod mindig nagyobb, nagyobb. Maholnap menyecskévé nővi ki magát. Elviszik tőled!” [17]) csak erősíti a kislány anyag- és tárgyjellegét. Olyan tárgyvá válik, amit birtokolni lehet, ami felett rendelkezni lehet, aminek értéke van, és ezzel az értékkel kereskedni lehet. S mindez talán a félreértett metaforák miatt alakult így: Csemez valójában nem érti őket, hiába is használja, nem férnek bele az ő narrációjába.

Éppen ezért értelmezhetjük veszedelmesként a különböző beszédmodok találkozását: az önmagába záródó vagy önmagához visszatérő narráció legfeljebb önveszélyes lehet, ám amint átlépik a határt és bemerészkednek egymás zónájába, akár közveszélyessé is válhatnak. Csutkás tanár úr narrációja is rendkívül szépen körülhatárolt, aprólékosan felépített: az öreg tanáron mindenki mulat, hiszen szavajárása, a „csüggnek rajtam” mögött nem észlelhető semmi, a tekintélyes pedagógusként bemutatott férfiú valójában nem dicsekedhetne tanítványai szeretetével, s legkevésbé azzal, hogy ő tanította Petőfit a poézisre. Kijelentései az elbeszélő rejtőzködő szólamában válnak labilissá, aki Csutkás bemutatását neutrális közlésekkel kezdi, melyek igazságtartalma nem kérdőjelezhető meg. Ám a későbbiekben – szintén leleményes jellemkomikum alkalmazásával – az addigi kijelentések átértékelődnek: az elbeszélő újra az orránál fogva vezette a befogadót, sőt, saját szavai igazságát teszi vitathatóvá. Hogyan is hihetnénk annak az elbeszélőnek, aki az egyik percben még teljes bizonyossággal tárja elénk a tényeket, ám egy ügyes retorikai fogás, az *anacoluthon* segítségével kibillentí az olvasót a passzív befogadás kényelméből, s önmaga és története *elbeszéltségére* hívja fel a figyelmet?

A narrátor hasonló eszközöket alkalmaz Luppán Demeter bemutatásakor is: házassága viszontagságait taglalja, nem áll tőle távol a tragikus hangnem, mígnem újra éles stílusváltás következik:

Pedig hát az egész dologból egyetlen szó sem történt meg, Luppán lovag múltját, gyermekségétől kezdve egész a mai napig, minden selmeci ember ismeri és bizonyára nagyon jól tudja, hogy sohasem volt felesége, következésképp gyermeke sem. (13)

A Luppán szólamát meghatározó világ képzelt családja köré szerveződik, az öregedő bányagróf mindent meghalt felesége és gyermekei köré épít föl és viszonyít, rájuk támaszkodva kívánja megindokolni lánykérése jogosságát is – ahogyan Csutkás sem tud mást felmutatni, mint hogy jövendőbelije csüggeni fog rajta.

Váratlan (sors/út)kereszteződések

De hogyan is képzelhető el a lánykérés egy olyan világban, ahol ilyen zárt rendszerek léteznek egymás mellett? Láttunk már példát a szövegben arra, hogy ideiglenesen (és nem túl eredményesen) az egyes szólamok találkozhatnak, sőt beléphetnek egymás metaforarendszerébe is. Hasonló történik akkor, amikor Csutkás – többszörös, meg nem értett célozgatások után – végre meg meri fogalmazni szíve óhaját. Mindehhez szükség van egy olyan nyelvre, amely valamelyest képes összekötni őt reménybeli apósával: ez a kártya nyelve lesz. Csutkás egy szép napon, kártyázás közben hajtja végre vakmerő tettét: a már elemelt paklit zsebre teszi, majd a kártyaasztalnál megkéri Krisztina kezét. Mindeközben ragaszkodni kíván egy metaforarendhez, de folyton elbotlik, nem találja az egyezéseket: diákjai szeretetére, a „szív”-re kíván építeni („Szívet keresek, uraim és kisasszonyom!” (19)). Luppán rögtön felveszi a fonalat, majd összefűzi saját szólamával („Mióta szegény megboldogult nőm. . .” [19]), Csemez pedig „Ugyan osszatok már!” felkiáltással rántja le a jelenetet a patetikus hangnemből az ironikusba. A pátoz pedig visszahozhatatlan, hiszen a két kérő érvelése olyannyira saját narrációjukra épít, hogy remény sincs arra, hogy más fedje le a világot számukra: mindketten saját módjukon kívánják Krisztinát berántani saját szólamukba: „boldoggá teszem, csüggeni fog rajtam” (19) – mondja Csutkás, Luppán érve pedig szintén kézenfekvő: „mennyire hasonlít szegény megboldogult feleségemhez”. (19) A lánykérés iróniáját csak fokozza, hogy a kiinduló nyelv, a kártya újra szerephez jut, ám ezúttal a kártyázás a lánykérés allegóriájává változik: „Uram! Ön a kártyámba nézett. . . Vagy igen, igen, mit is beszélek? Ön az én kártyámat önmagának akarja osztani. . .” – támad Csutkás Luppánra annak kinyilatkoztatása után.

A szépen építkező (nyelv)rendszer azonban összeomlik, hiszen a megkért leány más karjaiba rohan: a szomszéd fiút, barátnője bátyját tüntetné ki kezével. Mirkovszki Miklós, a *Bevezetésben* csak haszontalan fiúnak aposztrofált harmadik kérő Krisztina számára nem ismeretlen, hiszen vele „mindennap fecsegni szokott a szakadékon keresztül”. Lám, újra megjelenik a fizikailag áthidalhatatlan, ám a szavakkal legyőzhető szakadék képe: csak az nem derül ki egyelőre, mennyire bizonyul tartósnak egy ilyen híd.

Elaborátum

Krisztina a lehető legkisebb rosszat kívánja választani, hiszen egy fiatal, csinos fiatalember mégis szerethetőbb, mint a hóbortos és unalmas öregek. Ám Krisztina szólama ennél összetettebb: e választás is szenvedés számára, hiszen úgy érzi, csupán áldozatot hoz, Miklós nem az, akire vágyakozott. Titkos szerelme ugyan nincs, még ideálról sem beszélhetünk, csupán egy regényhősökből összetákolt vízióról:

én olyan férfúróál álmodom, aki szép legyen, mint Don Alvira a „Fekete nő” című regényben, és olyan vitéz legyen, olyan könnyelmű természetű, mint Athos a „Három testőr”-ben, úgy tudjon szeretni, olyan különösen, mint Gaston a „Hét aranyhajszál”-ban, aki annyit tudjon, mint Berend Iván a „Fekete gyémántok”-ban. (25–26)

Az anya nélkül nevelt, otthon unatkozó és romantikus könyveket bújó leány szerelemről alkotott képe igen deformált, s hasonlít Kemény Zsigmond *Özvegy és leányának* Sárájához: Sára sem volt képes a hús-vér emberbe szerelmes lenni, csak a színdarab által megformáltba, s Krisztina is csak a regényhőst keresi Miklósban.

Miklós világa valóban távol áll a regényességtől: Selmecre való hazatérése óta a társaságok hangadója, a női szalonok kedvence, nagy reményű ifjú, aki igen szép karriert futhat be a bányavárosban. Lángoló természetű, aki először rendkívül meghatottnak, majd halálosan sértettnek érzi magát a felemás „legénykérés” közben. Ő az, aki a legnagyobb lépésre szánja el magát, s nem pusztán Csemez lehetetlen kérésének teljesítéséről van szó: megpróbál belépni Krisztina világába, egyszersmind hátrahagyni sajátját. Egyedül ő próbálja meg elolvasni a leányszívet (noha Csutkás érzi úgy, hogy professzorként ő „ösmeri e betűt”. [28]) Ehhez viszont szükséges egy újabb, szólamok közötti mozgás, melyet Csemez indít el: az aranycsináló, korábbi ideáját tökéletesítve és végletekig tágítva, lányát azonosítja az arannyal, s cserealkut kínál. Szerepe és követelése igen ellentmondásossá válik ekkor: nem tudni, hogy valóban ekkora darab színarany minden vágya (ami előéletéből még érthető is lenne), vagy csupán egy lehetetlen küldetést kínál föl, amit úgysem teljesít senki, így lánya örökre vele marad. Viszont e gesztussal akarva-akaratlanul ő is belépett lánya világába: „Az eszme regényes, de nem bolond” (31) – hiszen ha valaki mégis megpróbálkozik vele, valódi regényhőssé válhat – s éppen ez hiányzik lánya világából. Miklós kijelentése („meghozom, vagy – meghalok” [31]) meghozza a kívánt hatást, Krisztina rögtön érti a szót:

ez szép, regényes szó volt öntől. Ilyen nagyon szeressen. Úgy érzem most, mintha és is szeretném, én is olyan nagyon szeretném. (31)

Igaz, a valódi szerelem csak akkor bontakozik ki, amikor Miklós már tényleges elment, fizikai valójában távol került, igazi regényhőssé vált. Hús-vér emberként nem sok esélye volt a regényhősökkel szemben.

Ássa az aranyat

A novella legizgalmasabb és legtutokzatosabb része a *Befejezés*, melyben hosszú évek meséltetnek el, s az elbeszélő, aki eddig már többször is az orrunknál fogva vezetett minket, tökélyre viszi az olvasó elbizonytalanítását. Mirkovszki Miklós eltűnt, senki

sem látta többé, mindössze egy rövidke levél érkezett tőle, s egy Óperenciáról visszatért vándor hozott hírt felőle, mely szerint már fél mázsa aranya lenne Miklósnak – kár, hogy a csavargó személye ezt az információt is elbizonytalanítja. Krisztina pedig ha nem is regényhősnővé, de népdalhőssé változik, aki hűségesen vár jegyesére (melyre a tempus-gyűrű őt is kötelezi, ám más sem tehet lépéseket felé), eltemeti apját, s annak öreg barátaival tengeti változatlan napjait. A Miklós sorsát taglaló fikciók sora szinte végtelen: Amerikában, a lehetőségek hazájában természetesen áshatja az aranyat, reménykedve abban, hogy hamarosan összegyűlik a szükséges mennyiség. Ha kiment egyáltalán, akár új életet is kezdhetett, hiszen ami vezérelte, nem a saját narrációja volt, így igencsak kérdéses, hogy állandó megerősítés (és biztos eredmény) nélkül mennyi ideig volt képes irányítani egy olyan férfi életét, aki ennél könnyebben és gyorsabban érhet el sikereket. Ugyanakkor az is megfordulhat a fejünkben, hogy Miklós az arany megszállottjává vált, elvégre Csemez világába is kénytelen volt belépni, így akár az ő helyét is átvehette a narrációs rendben. A novellában kimondatlan kérdés, egyáltalán föl sem merül a lehetőség, hogy miért nem maradt Miklós Selmecebányán, ahol szintén lehet aranyat bányászni. Mint a bányászakadémia tanulója s reménybeli bányatanácsos élhetne e lehetőséggel is ahelyett, hogy rögtön Amerikába szalad. Természetesen e kérdés már Csemezzel kapcsolatban is érvényes lehet: miért csinálni akarja az aranyat, mikor az arany ott van – talán éppen az ő szakadékában is.

Csutkás és Luppán a lánykérés óta nem kísérleteznek elhagyni saját szólamukat, hiszen így is elégedettek sorsukkal, s bizonyítást nyert, hogy a saját szólam elhagyása rendkívül veszélyes lehet: egyszerűbb elbeszélniük a másik mellett, bezárkózva, biztonságban. Kár, hogy e tételük igazságát újra az elbeszélő szólama kérdőjelezi meg: a romantikus és tragikus hősnőből csak egy szánni való lesz, aki nem tudja hazahívni immár feleslegesen fáradozó jegyesét, eközben két, szánalmas és nevetséges bohóccá lett öreg szórakoztatja keserű magányában. S hogy „a bizonytalanságnak valami fájó és mégis édes költészete van”? (38) Elképzelhető, de jelen esetben inkább fájó, hiszen a „Csemez Tini arcán / Mindenik fövenyszem / Egy rózsza hullása.” (37) nehezen közelíthető az édes költészethez. Ez nem lányregény, holott Krisztina úgy vélte, csak azok léteznek, ha már a regények világába lépünk. Persze lehet, hogy nem is férfimese, de abban talán egyetérthetünk, hogy mesteri iróniát felvonultatva a modernség egyik első történetévé válik.